Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies
Online Copy of Document Available on: https://www.svajrs.com/

ISSN: 2584-105X

भारतीयज्ञानप्रणाल्यामनुसृत्य व्यक्तित्वगुणानां विकासे पाठ्यक्रमस्य भूमिका

अनिमेषः दासः

शोधछात्रः (शिक्षाशास्त्रविभागः), श्री लालबहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः

danimesh06@gmail.com

Abstract

मानवीयचरित्रस्य विकासे पाठ्यक्रमस्य योगदानमनिर्वचनीयमस्ति । प्राचीनभारते प्रचलिता पाठ्यक्रमव्यवस्था छात्राणां शैक्षणिकविकासे न केवलं साहाय्यं क्रियते अपितु तेषां जीवनस्य स्वरूपनिर्माणे सम्पूर्णरूपरेखायाः मार्गदर्शनं कृतमासीत् । अन्येषु शब्देषु अत्र व्यक्तित्वगुणवत्तायाः विकासस्य अर्थः विशेषतया छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासः, प्राचीनभारते पाठ्यक्रमे समाविष्टानां विविधविषयाणां संग्रहः अस्ति । विद्यमानविषयेषु छात्राणां व्यक्तित्वगुणाः (आत्मविश्वासः, आत्मसंयमः, बहिर्मुखता, मुक्ततातः अभिज्ञता, सहमतिः , विवेकशीलता) तथा विकासे समुचितविषयाणाम् आत्मीकरणं कृतम् । तथा आत्मीकरणं कृत्वा प्रविधिद्वारा व्यावहारिकप्रयोगे अपि समीक्षा क्रियते । अस्य पत्रस्य महत्त्वं विस्तरेण वर्णनं कृतम् अस्ति । अस्य ज्ञानक्षेत्रस्य विद्यालयस्य पाठ्यक्रमे सम्भाव्यमार्गान् सूचयति । अस्माकं छात्राणां समुचितदृष्टिकोणं प्राप्तुं साहाय्यं कर्तुं पद्धतयः रणनीतयः च आवश्यकता वर्तते ।.

Keywords

पाठ्यक्रमः (Curriculum), व्यक्तित्वगुणाः (Personality traits), व्यावहारिक कार्यान्वयन (Practical implementation), सर्वाङ्गीणविकासः (All round development).

उद्देश्यानि (Objectives)

१) प्राचीनभारते शिक्षायां पाठ्यक्रमरूपरेखायाः समीक्षा ।

२) छात्राणां सर्वाङ्गीणविकाससाधनम् ।

३) प्राचीनभारतस्य शिक्षायाः पाठ्यक्रमतः उपयुक्तकौशलं गृहीत्वा छात्राणां व्यक्तित्वगुणानां विकासे प्रयोगम् ।

४) उपयुक्तकौशलम् अभ्यासं कृत्वा छात्राणाम् आचरणे कीदृशं परिवर्तनं सम्भवति वा साधयति तत् विषये अत्र आलोच्यते ।

प्रस्तावना (Introduction)

कस्यापि देशस्य प्रगतेः आधारः तत्र संचालिता शिक्षाव्यवस्था एव । शिक्षा नाम राष्ट्रस्य प्रगतेः पराकाष्ठेति । प्राचीनभारतीयसमाजस्य शिक्षाव्यवस्था उन्नतपदे आसीत् । प्राचीनभारते शिक्षायाः अनेकानि लक्षणानि दृश्यन्ते यथा शिष्याणां सरलं त्यागपूर्णं च जीवनं, शिक्षकाणां शान्तिः, अहिंसायाः अनुसरणं, सामान्यजनानां शिक्षा, शैक्षणिकसंस्थानां लोकतान्त्रिकसङ्गठनं, पाठ्यक्रमः, शिक्षायाः व्यवस्थितप्रबन्धनम् इत्यादयः । यथा वर्तमानशिक्षाव्यवस्थायां प्रभावं दृश्यते तथा वर्तमानशिक्षा समस्यानां दूरीकरणे उपयोगी भवितुम् अर्हति । सर्वेषां विषयाणां पाठ्यक्रमाः संचालिताः आसन् । एषा शिक्षा केवलं पुस्तकात्मकज्ञानं बौद्धिकपरिष्कारं च सीमितं नासीत् अपितु तस्या माध्यमेन मानवस्य सम्पूर्णं जीवनं परिष्कृतम् आसीत् । वैदिकशिक्षायाम् एका व्यवस्था आसीत् यस्मिन् मनुष्यस्य मनसः, बुद्धेः, शरीरस्य, आत्मनः च सर्वे अवयवाः उन्नतावस्थां प्राप्तुं शक्नुवन्ति स्म । प्राचीनभारतीयशिक्षायाः उत्पत्तिः वेदेभ्यः एव इति मन्यते । प्राचीनकाले दृश्यते यत् मानवमस्तिष्कस्य अधिकतमविकासः भारतात् एव अभवत् । प्राचीनभारतस्य उच्चशिक्षाकेन्द्राणां माध्यमेन व्यक्तित्वनिर्माणम्, आत्मसंयमं, सत्यचिन्तनम्, आत्मविश्लेषणम्, अन्तःकरणस्य विकासः, न्यायस्य भावाः च सहसामाजिकदायित्वनिर्वहणस्य क्षमता अपि विकसिता अभवत् । प्राचीनकाले भारते शिक्षाव्यवस्था वैज्ञानिकतया विकसिता आसीत् ।

पाठ्यक्रमरूपरेखा

प्राचीनभारतीयशिक्षायां पाठ्यक्रमस्य रूपरेखा अधः चर्चा कृता ।

“तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” ।।[1]

○ **वैदिकसाहित्यम्**:- वेदोपनिषदादिकाध्ययनम् ।

○ **वेदाङ्गोपवेदाः**:- एतेषु सहायकग्रन्थेषु इत्यादयः विषयाः आच्छादिताः आसन् । वेदाङ्गेषु शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषः च अन्तर्भवति । उपवेदेषु आयुर्वेदः गन्धर्ववेदः धनुर्वेदः सर्पवेदः च वर्तते । अपि च संस्कारं, खगोलशास्त्रं, चिकित्सां च, विद्यते ।

○ **कलाशिल्पम्-** छात्राणां विविधकलाशिल्पप्रशिक्षणं कृतम्, सङ्गीतं, नृत्यं, चित्रकला, शिल्पकला, धातुविज्ञानं च समाविष्टम् स्यात् ।

[1] मूण्डकोपनिषद्

○ **दर्शनशास्त्रम्**- दर्शनशास्त्रे समीक्षात्मकचिन्तनं दार्शनिकजिज्ञासा च आसीत् । शिक्षायाः अभिन्नभागाः, बौद्धिकविकासस्य पोषणं कुर्वन्ति ।

○ **शारीरिकशिक्षा** – शारीरिकशिक्षायां व्यायामः, योगः, युद्धकला च शिक्षिताः आसन् । शारीरिकसुष्ठुतां मानसिकम् अनुशासनं च सुनिश्चितं कुर्वन्तु।

○ **नैतिकता**- धर्म (कर्तव्य), कर्म (कर्म), तथा नैतिकमूल्यानां चरित्रस्य च प्रवर्तनार्थं तथा विकासार्थं सामाजिकनीतिः प्रदत्ता आसीत् ।

सर्वाङ्गीणविकाससाधनम्-

समग्रतया प्राचीनभारते पाठ्यक्रमव्यवस्था विकासाय परिकल्पिता आसीत् । न केवलं शैक्षणिकरूपेण अपितु आध्यात्मिकरूपेण, नैतिकरूपेण शारीरिकरूपेण च उत्कृष्टाः आसन् । अयं पाठ्यक्रम आजीवनशिक्षणस्य व्यक्तिगतविकासस्य च रूपरेखा प्रदत्ता । जीवनस्य विभिन्नपक्षेषु परस्परं सम्बद्धतायाः उपरि बलं दीयते ।

प्राचीनभारतस्य शिक्षायाः पाठ्यक्रमतः उपयुक्तकौशलं गृहीत्वा छात्राणां व्यक्तित्वगुणानां विकासे प्रयोगम्-

अद्यत्वे शिक्षाक्षेत्रे एका प्रमुखा समस्या, छात्राणां सम्यक् शारीरिक-मानसिक-विकासस्य अभावः अस्ति । यतो हि यदा छात्राः कस्मिन्चित् विषये एकवारम् असफलं भवन्ति तदा ते मानसिकरूपेण एतावन्तः दुर्बलाः भवन्ति, यत् ते असफलतां दृष्ट्वा विषादग्रस्ताः भवन्ति । छात्रेषु धैर्यस्य अभावः अधिकं लक्ष्यते । फलतः ते धैर्यसमाहितेन एकचित्तेन किमपि कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति । अतः वर्तमानस्थितौ एतस्याः समस्यायाः समाधानार्थं छात्रैः नियमितरूपेण अभ्यासः करणीयः षट् तकनीकाः वा नियमाः सन्ति । प्राचीनभारतस्य पाठ्यक्रमस्य पुनरावलोकनार्थम् अत्र एतेषां नियमानां चर्चा कृता अस्ति ।

छात्राणां शारीरिक-मानसिक-विकासाय षट् रणनीतयः सन्ति

१. सर्वेषां हिताय ईश्वरं कामयन् वा प्रार्थयन् वा ।

२. मनः सन्तोषः ।

३. शारीरिक व्यायामः ।

४. उत्तमपुस्तकं पठनीयम् ।

५. नित्यम् आत्मनिरीक्षणम् ।

६. विस्मयकररूपेण आज्ञावहता ।

अभ्यासः- दैनन्दिनजीवने उपर्युक्तविधिनाम् अभ्यासः कथं करणीयः इति निम्नलिखितम् अस्ति :-

१. सर्वेषां हिताय ईश्वरस्य कामना वा प्रार्थना वा :- प्रातः जागृत्य सर्वेषां कल्याणार्थम् ईश्वरं प्रार्थयन्तु ।

२. एकाग्रता:- प्रार्थनानन्तरम् एकाग्रता अवश्यं कर्तव्या । स्वामीविवेकानन्दसदृशस्य महान् व्यक्तेः चित्रे वा भवतः रोचमानस्य कस्यचित् देवस्य चित्रे दृष्टिं स्थापयित्वा नेत्राणि निमील्य तस्मिन् चित्रे एकाग्रतां स्थापयन्तु । एषः अभ्यासः जागरणानन्तरं निद्रायाः पूर्वं च ५ निमेषाः वा ७ निमेषं यावत् दिवसे द्विवारं करणीयम् ।

३. व्यायाम:- प्रतिदिनं प्रातः व्यायामः आवश्यकः । अनेन शरीरं स्वस्थं भवति, शरीरं स्वस्थं चेत् मनः उत्तमं भवति ।

४. उत्तमपुस्तकं पठनीयम्-

विद्यालये महाविद्यालये वा पुस्तकपठनात् अतिरिक्तं कस्यचित् महापुरुषस्य जीवनी-वाक्यानि साधनानि वा पठितुम् आवश्यकम् । यथा यदि कश्चन प्रतिदिनं ठाकुर-मा-स्वामी- विवेकानन्दस्य वा एकं वचनम् अपि पठति । एषः विषयः विचार्य यत् दैनन्दिनजीवने प्रयोक्तव्यः, प्रत्येकं कार्यं च अन्तःकरणेन विवेकविचारवोधप्रयोगेन कर्तव्यम् ।

५. नित्यं आत्मपरीक्षणम्- यथा प्रातःकाले धैर्यम् आत्मविश्वासं च पालनार्थं निश्चयेन कृतम् । तथा च दिनव्यापि कृतानि कर्माणि, तानि कर्माणि कियत् सम्यक् अथवा अयोग्यम् इति रात्रौ निद्रागमनात् पूर्वं विश्लेषितव्यम् ।

६. विस्मयकररूपेण भवतः आज्ञावहता:-

आत्मसर्वक्षणस्य अथवा आत्मनिरीक्षण◌ात् अनन्तरं पुनः परदिनस्य कृते व्रतं (अन्तःकरणेन सह कार्यं कर्तुं) गुणस्य च अभ्यासः करणीयः। यथा अहं निश्चयः, अहं चरित्रवान् भविष्यामि । अहं जानामि यत् अहं स्वं चरित्रं कर्तुं शक्नोमि अतः अहम् अस्य प्रयोजनस्य किमपि बाधकं कदापि न सहेयम् । अस्य प्रयोजनस्य सफलतां प्रति पवित्रतया, धैर्येन च सततं कार्यं करिष्यामि । एतेषु केचन व्रताः आवश्यकाः सन्ति ।

निष्कर्षः- (conclusion)

अतः उपर्युक्तरणनीतयः अनुसृत्य छात्राः शारीरिकरूपेण मानसिकरूपेण च निश्चितरूपेण समृद्धाः भविष्यन्ति । छात्राणां मध्ये धैर्यं, अन्तःकरणं, निर्णयः, एकाग्रता वा मनसा वा कार्यं सम्पादयितुं प्रयत्नाः । प्रतिकूलपरिस्थितौ समस्यानां समाधानं, सफलतायाः लक्ष्यं कथं प्राप्तुं शक्यते, तदपि तस्य भावः सम्यक् विकसितः भविष्यति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची (BIBLIOGRAPHY)

• पाठक, प्रो.आर.पि. (2014) प्राचीन भारत में शिक्षा का पाठ्यक्रम एवं प्रबन्धन, कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली-110 002.

• गोएन्दका, हरिकृष्ण दास. (2010) उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरक्षपुर-273005.

• मुखोपाध्याय, श्रीनवनीहरण. (2018), चरित्र गठन, विवेकानन्द प्रिंटिंग हाउस, चाकदह, नदीया.

• मुखोपाध्याय, श्रीनवनीहरण. (2015) चरित्रेरगुण,विवेकानन्द प्रिंटिंग हाउस, चाकदह, नदीया.

• मुखोपाध्याय, श्रीनवनीहरण. (2018) नेति थेके इति, विवेकानन्द प्रिंटिंग हाउस, चाकदह, नदीया.

• नन्द, डः परेश कुमार. (2019) विद्यार्थी जीवन और स्वामी विवेकानन्द, मा सारदा प्रिन्टार्स, 5/1ए, रामनाथ विश्वस लेन, कलकाता-700009.

• मुखोपाध्याय, श्रीनवनीहरण. (2011) आत्मसमीक्षा सारणी, विवेकानन्द प्रिंटिंग हाउस, अखिल भारत विवेकानन्द युवा महामण्डल खरदह , उत्तर 24 परगना.

****